

MACIEJ MUSKAŁA

ORCID 0000-0002-5707-9149

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

w Poznaniu

KRĘTE DROGI ODCHODZENIA OD PRZESTĘPCZOŚCI

ABSTRACT. Muskała Maciej, *Kręte drogi odchodzenia od przestępczości* [The Crooked Paths of Moving Away from Crime]. *Studia Edukacyjne* no. 65, 2022, Poznań 2022, pp. 51-66. Adam Mickiewicz University Press. ISSN 1233-6688. DOI: 10.14746/se.2022.65.4

Moving away from crime does not always proceed along a straight path. Many offenders abandon their criminal behavior to return to it again after some time, although not always with the same intensity and frequency. Therefore, the process of rehabilitation, the specific process of abandoning a life of crime, must be seen as a long-term and dynamic process. It is characterised by numerous relapses to the “old” criminal style of operation, to a greater or lesser extent depending on the individual himself. These relapses do not occur due to single causes, but are influenced by a variety of coexisting factors. The aim of this paper is to present and analyse the Self-Regulatory Model of Relapse Prevention (in its modified SRM-R version), strongly inspired by the Good Lives Model, which illustrates possible ways away from delinquency not always in a linear way, but precisely through a variety of pathways.

Key words: moving away from crime, *Self-Regulation Model of Relapse Prevention*

Wprowadzenie

Kariery niektórych przestępców są krótkie czy wręcz incydentalne, wolne od recydywy, kariery innych zaś długotrwałe z licznymi powrotami na drogę przestępstwa. Stąd też, z teoretycznego punktu widzenia – zamiast myśleć w uproszczonych, sztywnych kategoriach przestępca/nie-przestępca – D. Matza zaproponował obraz „dryfu/tendencji”, aby uchwycić niestabilność w przestępczości w czasie¹. Również D. Glaser sugeruje, że właściwsze

---

¹ D. Matza, *Delinquency and Drift*, New York 1964, za: J.H. Laub, R.J. Sampson, *Shared Beginnings, Divergent Lives: Delinquent Boys to Age 70*, Cambridge – Massachusetts – London 2003, s. 36.

jest postrzeganie przestępczości jako „zygzakowatej ścieżki”, składającej się z cykli/etapów kryminalnych i niekryminalnych. W swoich badaniach nad byłymi przestępcami wykazał, że

podążają oni zygzakowatą ścieżką od nie-przestępczości do przestępczości i ponownie do nie-przestępczości. Czasami ta sekwencja powtarza się wiele razy, (...); czasami te zmiany są na długi okres nawet na stałe, a czasami są krótkotrwałe².

Dlatego, proces resocjalizacji, owa zmiana dokonująca się w życiu przestępcy, zmiana, jaka dokonuje się w nim, swoisty proces odchodzenia od przestępczości należy postrzegać jako proces długotrwały i dynamiczny. Cechuje się on licznymi, bardziej lub mniej zależnymi od samego podmiotu, powrotami, nawrotami do „starego” przestępczego stylu funkcjonowania. Owe nawroty nie następują wskutek pojedynczych przyczyn, ale pod wpływem wielu różnych współistniejących czynników. G.A. Marlatt i J.R. Gordon³ podzielili sytuacje kojarzone z nawrotami na dwie kategorie.

Pierwsza z nich to kategoria uwarunkowań intrapersonalnych/środowiskowych, do której zalicza się głównie osobiste uwarunkowania wewnętrzne i/lub reakcje na zewnętrzne zdarzenia środowiskowe (...). Druga kategoria dotyczy uwarunkowań interpersonalnych, do których należą czynniki związane z wydarzeniami między ludzkimi⁴.

Celem niniejszego opracowania jest właśnie pokazanie na przykładzie analizy Samoregulacyjnego Modelu Zapobiegania Nawrotom (w wersji zmodyfikowanej SRM-R) różnorodności dróg i sposobów, jakimi może podążać przestępca (głównie seksualny) w procesie odchodzenia od przestępczości.

Nawroty – perspektywa teoretyczna

Większość badań nad nawrotami była prowadzona odnośnie zaburzeń związanych z nadużywaniem i uzależnieniem od substancji psychoaktywnych. Stąd, wśród teorii czy modeli teoretycznych wyjaśniających to zjawisko pojawiają się takie, które koncentrują się na czynnikach skłaniających do

² D. Glaser, *The Effectiveness of a Prison and Parole System*, Indianapolis 1969, s. 58, za: J.H. Laub, R.J. Sampson, *Understanding Desistance from Crime*, Crime and Justice, 2001, 28, s. 54.

³ G.A. Marlatt, J.R. Gordon, *Determinants of relapse: Implications for the maintenance of behavior change*, [w:] *Behavioral medicine: Changing health lifestyles*, Eds. P.O. Davidson, S.M. Davidson, Elmsford 1980, s. 410-452.

⁴ G.J. Connors i in., *Etapy zmiany w terapii uzależnień. Wybór i planowanie interwencji*, Kraków 2015, s. 282-283.

zażywania takich środków, pragnieniach i potrzebach ich zażywania⁵. W niniejszym opracowaniu, w związku z dużo szerszym ujęciem zagadnienia, obejmującym wszelkie zachowania problemowe (w tym naruszające porządek prawny), zaprezentowane zostaną tylko te koncepcje, które mają, czy też mogą mieć, właśnie taki szeroki, uniwersalny charakter. Należą do nich te modele, które koncentrują się na funkcjach poznawczych, określane wspólnym mianem: psychologicznych.

Model własnej skuteczności i oczekiwanego wyniku – odwołujący się do założeń koncepcji własnej skuteczności A. Bandury. Bierze się w nim pod uwagę dwie kwestie: oczekiwań, co do potencjalnych efektów własnego zachowania (przewidywań, że określone zachowanie doprowadzi do określonego rezultatu) oraz własnej skuteczności (przekonanie, że jest się zdolnym do wykonania tego zachowania).

Własna skuteczność jest według tej teorii wypadkową indywidualnego repertuaru strategii radzenia sobie i umiejętności społecznych. Im więcej negatywnych oczekiwań z powodu różnorodnych doświadczeń gromadzi w sobie osoba (...), a także im mniejsze ma poczucie kontroli nad tymi doświadczeniami i swoim zachowaniem, tym większe jest prawdopodobieństwo nawrotu⁶.

Model ocen poznawczych – koncentrujący się na subiektywnej ocenie znaczenia danej sytuacji. Reakcja jest definiowana jako zagrażająca nie przez samo wystąpienie jakiejś sytuacji, lecz zależnie od subiektywnego poczucia zagrożenia nią. W pewnej mierze koncepcja ta odwołuje się do tych samych podstaw teoretycznych co model opisany powyżej, gdyż zakłada się, że ocena znaczenia danej sytuacji w dużej mierze determinowana jest właśnie poprzez poczucie posiadania bądź brak skutecznych strategii radzenia sobie.

Model poznawczo-behawioralny – gdzie nawrót jest wyzwalany przez nieudaną próbę radzenia sobie z sytuacją, określaną przez G.A. Marlatta i J.R. Gordona, twórców tej koncepcji, jako „dużego/wysokiego ryzyka”. Stanowią one tak zwany czynnik interpersonalno-środowiskowy nawrotów. Jako przykłady takich sytuacji podaje się: presję środowiska, konflikty interpersonalne, ale także nasilenie pozytywnych sytuacji i przeżyć. Drugi czynnik wyzwalający ma charakter wewnętrzny, intrapersonalny, dotyczący głównie

---

⁵ Wśród tych psychobiologicznych modeli nawrotu można wymienić: model głodu i utraty kontroli Ludwiga i Wiklera, model przeciwstawnych procesów Solomona, model pragnienia i głodu Tiffany'ego, model zespołu abstynencyjnego Mossberga i wsp., czy model nasilonego zespołu abstynencyjnego Gorskiego i Millera. Szerzej na ten temat zob: M. Wojnar, A. Ślufarska, A. Jakubczyk, *Nawroty w uzależnieniu od alkoholu*, część 1 – Definicje i modele, Alkoholizm i Narkomania, 2006, 19, 4, s. 386-390; G.J. Connors i in., *Etapy zmiany w terapii uzależnień*, s. 278-280 i literatura tam cytowana.

⁶ M. Wojnar, A. Ślufarska, A. Jakubczyk, *Nawroty w uzależnieniu od alkoholu*, część 1, s. 385.

negatywnych stanów emocjonalnych oraz uleganiu pokusom i zachciankom. Jeśli w sytuacji podwyższonego ryzyka osoba zareaguje skutecznie

wzmacnia się poczucie jej własnej efektywności, co w przyszłości pozwoli uniknąć nawrotu w podobnych sytuacjach. Jeśli natomiast dana osoba nie oprze się (...), osłabia to jej poczucie własnej wartości, skuteczności i możliwości poradzenia sobie z daną sytuacją⁷.

Model interakcji osoba-sytuacja – będący jedynie modyfikacją koncepcji poznawczo-behawioralnej.

O nawrocie decydują wzajemne oddziaływania pomiędzy trzema elementami: sytuacjami, które przez daną osobę są postrzegane jako niebezpieczne (tzw. sytuacje wysokiego ryzyka), posiadaniem odpowiedniego zasobu strategii radzenia sobie w takich sytuacjach oraz tym, czy dana osoba postrzega te strategie jako odpowiednie i skuteczne⁸.

Samoregulacyjny Model Zapobiegania Nawrotom (Self-Regulation Model of Relapse Prevention – SMR)

T. Warda i S.M. Hudsona

Jak zaznaczono wcześniej, mimo iż większość założeń teoretycznych zostało stworzonych i empirycznie weryfikowanych głównie w kontekście zachowań związanych z nadużywaniem i uzależnieniem od substancji psychoaktywnych, koncepcje nawrotów znajdują również zastosowanie w przypadku innych zachowań problemowych, w tym przestępczych.

Już w połowie lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku zespół pod kierownictwem W.D. Pithersa rozpoczął pracę nad modelem wyjaśniającym powrotność do przestępstw seksualnych⁹. Główne ustalenia sprowadzały się do tezy, iż najważniejsze jest poznanie elementów afektywnych, poznawczych i behawioralnych w celu zapewnienia interwencji zapobiegającej nawrotom. Jeżeli przestępstwo postrzegane będzie jako coś, nad czym sprawca nie ma żadnej kontroli, a owe elementy nie zostaną rozpoznane, małe będzie prawdopodobieństwo skutecznej interwencji¹⁰.

⁷ Tamże, s. 384.

⁸ G.J. Connors i in., *Etapy zmiany w terapii uzależnień*, s. 279.

⁹ Zob: W.D. Pithers i in., *Relapse prevention with sexual aggressives: A self-control model of treatment and maintenance change*, [w:] *The sexual aggressor: Current perspectives on treatment*, Eds. J.G. Greer, I.R. Stuart, New York 1983, s. 214-239.

¹⁰ Więcej na ten temat: J.A. Keeling, J.L. Rose, *Relapse Prevention with Intellectually Disabled Sexual Offenders*, *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 2005, 17(4), s. 409.

Chociaż model zaproponowany przez W.D. Pithersa i współpracowników stanowił ważny krok w rozwoju oddziaływań wobec przestępców seksualnych, spotkał się z szeroką krytyką, głównie za jego ograniczone spojrzenie i uproszczenie procesu zapobiegania nawrotom. Zaproponowana pojedyncza ścieżka nie wyjaśniała wszystkich możliwych wzorców przestępczości. W odpowiedzi na te oraz inne przeszkody w stosowaniu modelu procesu nawrotu W.D. Pithersa, na przełomie wieków pojawiło się kilka kluczowych osiągnięć w dziedzinie zapobiegania nawrotom. Wśród nich poczesne miejsce zajmuje, opracowany przez T. Warda i S.M. Hudsona wielościeżkowy model procesu zapobiegania nawrotom, zwany Samoregulacyjnym Modelem Zapobiegania Nawrotom (*Self-Regulation Model of Relapse Prevention – SMR*)¹¹.

Model ten opiera się na teorii samoregulacji, zakładającej, że samoregulacja widziana jest jako zespół procesów wewnętrznych i zewnętrznych, które pozwalają i motywują jednostkę do zaangażowania się w zachowanie ukierunkowane na cele. Są one opisane jako skrypty poznawcze, które są przechowywane jako scenariusze behawioralne, co pozwala jednostce na interpretowanie własnych lub innych działań, i są one ostatecznie związane z pozytywnymi i negatywnymi emocjami. Celami samoregulacji mogą być albo stany, których dana jednostka chce uniknąć albo te, które chce osiągnąć. Samoregulacja obejmuje nie tylko hamowanie zachowań problematycznych, ale również wzmocnienie i utrzymanie pozytywnych stanów i zachowań emocjonalnych¹².

Problemy z samoregulacją mogą doprowadzić do zwiększonego prawdopodobieństwa recydywy u przestępców seksualnych. Zidentyfikowano trzy style problematycznej samoregulacji. Pierwszy występuje wówczas, kiedy jednostka nie kontroluje swoich myśli, uczuć i zachowań, co prowadzi do przestępstwa seksualnego. Drugi pojawia się, kiedy jednostka może dążyć do kontrolowania swojego zachowania, ale wykorzystuje nieskuteczne lub niewystarczające strategie, a zatem nieefektywnie zarządza swoim zachowaniem. Wreszcie, w stylu trzecim przestępca jest w stanie skutecznie samoregulować się, ale mamy tutaj do czynienia z regulacją dysfunkcyjną, ponieważ jej cele są związane z działaniem w seksualnie niewłaściwy sposób.

Model ten pierwotnie obejmował dziewięć faz, a obecnie w wersji zweryfikowanej SRM-R dziesięć, które są płynne (*fluid*) i przedstawiają różne etapy, w których przestępca może interweniować i zakończyć proces nawrotu, stosując odpowiednie strategie radzenia sobie.

Samoregulacyjny Model Zapobiegania Nawrotom (w swojej zmodyfikowanej wersji SRM-R) stanowi model zintegrowany, opracowany na podstawie założeń teoretycznych i aparatu pojęciowego, szerszej teorii oddziaływań

¹¹ T. Ward, S.M. Hudson, *A self-regulation model of relapse prevention*, [w:] *Remaking relapse prevention with sex offenders*, Eds. D.R. Laws, S.M. Hudson, T. Ward, Thousand Oaks 2000, s. 79-101.

¹² J.A. Keeling, J.L. Rose, *Relapse Prevention*, s. 410.

resocjalizacyjnych opracowanej przez T. Warda, nazwanej Good Lives Model – GLM. Model Dobrego Życia (GLM) reprezentuje najnowsze teoretyczne ramy oddziaływań resocjalizacyjnych. Różni się od podejścia skoncentrowanego na zarządzaniu ryzykiem poprzez odniesienia do psychologii pozytywnej i koncentrowanie się na budowaniu silnych stron, odwoływaniu się do potencjałów osób niedostosowanych społecznie. Nie lekceważy osiągnięć/dorobku ruchu *what works*, lecz upodmiotawia sprawcę, odwołując się do jego potrzeb i celów życiowych¹³.

Częste odwoływanie się twórców SRM-R do aparatu pojęciowego GLM wymaga, choćby skrótowej, charakterystyki najważniejszych założeń tej koncepcji¹⁴.

Powołując się na badania psychologiczne, społeczne, biologiczne i antropologiczne, GLM zakłada, że ze względu na swój status istot ludzkich, przestępcy mają te same upodobania i podstawowe potrzeby, jak inni ludzie oraz są naturalnie predysponowani do poszukiwania pewnych celów lub pierwotnych ludzkich dóbr, które stanowią zasadnicze wartości jednostki i jej życiowe priorytety. T. Ward i współpracownicy zaproponowali jedenaście klas dóbr podstawowych, do których należą: (a) życie (w tym zdrowy tryb życia i funkcjonowania, dbanie o swoje bezpieczeństwo), (b) wiedza (uczenie się i zdobywanie wiedzy o sobie, innych ludziach czy z zagadnień uznanych za ważne i interesujące), (c) doskonałość w grze/zabawie/sztuce (*play*), (d) doskonałość w pracy, (e) doskonałość w sprawstwie/czynniku ludzkim (*agency*)¹⁵ – to jest autonomia i kierowanie sobą (realizacja potrzeby niezależności i podmiotowości), (f) wewnętrzny spokój (tj. wolność od emocjonalnych zawirowań i stresu), (g) przyjaźń (w tym relacje intymne, romantyczne i rodzinne), (h) wspólnota (przynależność do jakiejś grupy społecznej, wspólnoty o podobnych wartościach i zainteresowaniach), (i) duchowość (w szerokim sensie odnajdywania sensu i celu w życiu), (j) szczęście oraz (k) kreatywność/twórczość (rozumiana jako potrzeba spróbowania czegoś nowego, podjęcia nowych wyzwań)¹⁶. Należy jednak nadmienić, że

¹³ O sporze pomiędzy przedstawicielami obu szkół teoretycznych patrz: M. Muskała, *Odstąpienie od przestępczości w teorii i praktyce resocjalizacyjnej*, Poznań 2016, s. 182 i n.

¹⁴ W literaturze polskiej szerzej o tym zob. m.in.: E. Wysocka, *Diagnoza pozytywna w resocjalizacji. Model teoretyczny i metodologiczny*, Katowice 2015; M. Muskała, *Odstąpienie od przestępczości*.

¹⁵ Termin *agency* bywa rozmaicie definiowany (oraz tłumaczony). Najczęściej, na co zwraca uwagę w swojej wnikliwej analizie tego pojęcia K. Iwińska, w literaturze polskiej jest tłumaczony jako: podmiotowość, podmiotowe sprawstwo bądź sprawstwo, co ma oznaczać działanie intencjonalne, aktywność jednostki, czy wolną wolę podmiotu, zob. K. Iwińska, *Być i działać w społeczeństwie*, Kraków 2015, s. 25-59.

¹⁶ Zob. m.in. T. Ward, T.A. Gannon, *Rehabilitation, etiology, and self-regulation: The comprehensive good lives model of treatment for sexual offenders*, *Aggression and Violent Behavior*, 2006, 11(1), s. 79; T. Ward, S. Maruna, *Rehabilitation: Beyond the Risk Paradigm*, London 2007, s. 113; T. Ward,

Problemem koncepcji „podstawowych dóbr” w rozwijaniu modelu dobrego życia jest to, że „dobro” nie oznacza „cel”. „Podstawowe dobra” to stan, którego poszukujemy¹⁷.

Jakkolwiek przyjmuje się, że wszyscy ludzie w pewnym stopniu dążą do tych wszystkich dóbr podstawowych, to znaczenie i preferencje dla określonych dóbr przypisywane przez konkretną osobę odzwierciedlają jej określone wartości i życiowe priorytety, a także wskazują, kim ona jest i do czego dąży. Określa to tak zwana spójność pionowa, czyli hierarchiczny układ dóbr charakterystyczny dla każdej jednostki. Spójność pozioma, drugi sposób powiązania dóbr zaproponowany przez T. Warda i współpracowników, określa ich wzajemność – zaistnienie jednych dóbr umożliwia występowanie kolejnych¹⁸. Konkretnie środki i sposoby osiągnięcia dóbr pierwotnych to, w myśl poglądów twórców GLM, dobra instrumentalne czy też wtórne. W celu zrozumienia relacji pomiędzy tymi dwoma rodzajami dóbr proponuje się postrzeganie dóbr wtórnych jako składających się z konkretnych ról, praktyk i działań, które zapewniają dojście do dóbr pierwotnych. Na przykład: życie – przestrzeganie diety, regularna aktywność fizyczna, ale i zdobywanie środków finansowych w celu zaspokojenia podstawowych potrzeb egzystencjalnych; wiedza – uczęszczanie do szkoły, samodzielne zdobywanie wiedzy, słuchanie rad innych osób; biegłość w zabawie – uprawianie sportu, aktywność artystyczna; biegłość w pracy – aktywność zawodowa czy wolontariacka, rozwijanie kariery; autonomia i kierowanie sobą – realizacja własnych planów życiowych, wyrażanie własnego zdania; wewnętrzny spokój – wszelkie sposoby ułatwiające radzenie sobie z emocjami, mogą to być ćwiczenia fizyczne, medytacja, ale i środki odurzające; przyjaźń – spędzanie czasu z przyjaciółmi i rodziną, poznawanie nowych ludzi lub bycie w intymnej relacji, także takiej która może być krzywdząca dla niej samej lub innych; wspólnota – członkostwo w różnego rodzaju organizacjach społecznych, klubie sportowym, ale także przynależność do zorganizowanych grup przestępczych; duchowość – uczęszczanie do kościoła czy przejawianie innych zachowań związanych z religią; szczęście – „najczęściej ludzie osiągają to dobro, przebywając z przyjaciółmi, oglądając filmy, uprawiając seks, szukając mocnych wrażeń, pijąc alkohol lub przyjmując narkotyki”¹⁹; twórczość – podejmowanie przeróżnych form ekspresji artystycznej, angażowanie się i podejmowanie nowych wyzwań.

P.M. Yates, G.M. Willis, *The Good Lives Model and the Risk Need Responsivity Model: A Critical Response to Andrews, Bonta, and Wormith (2011)*, *Criminal Justice and Behavior*, 2012, 39(1), s. 95.

¹⁷ D.S. Prescott, *Terapia osób, których zachowania seksualne krzywdzą innych. Motywacja, ustalenie celów, model dobrego życia*, [w:] *Dialog Motywujący. Praca z osobami uzależnionymi behavioralnie*, red. J.M. Jaraczewska, M. Adamczyk-Zientara, Warszawa 2015, s. 185.

¹⁸ M. Parvis, T. Ward, G. Willis, *The Good Lives Model in Practice: Offence Pathways and Case Management*, *European Journal of Probation*, 2011, 3(2), s. 7.

¹⁹ D.S. Prescott, *Terapia osób, których zachowania seksualne krzywdzą innych*, s. 189.

Model SRM-R opisuje rozwój progresji przestępstwa. Uwzględnia etiologię przestępczego zachowania, począwszy od wystąpienia zdarzenia życiowego, które wyzwala chęć popełnienia przestępstwa, aż do dwóch faz po przestępstwie, podczas których jednostki oceniają swoje zachowanie oraz formułują oczekiwania i postawy w stosunku do przyszej przestępczości.

Model obejmuje cztery odrębne ścieżki prowadzące do przestępczości na podstawie kombinacji celów związanych z przestępczością, które mogą być zarówno oparte na unikaniu (*avoidance*), jak i dążeniu/dążności (*approach*) oraz kombinacji tych strategii wykorzystywanych przez jednostki. (Faza piąta prezentowanego modelu).

Przestępcy, których celem jest *unikanie*, chcą powstrzymać się od przestępczości, ale brakuje im niezbędnych umiejętności, aby ten cel osiągnąć. Charakteryzują się słabą samoregulacją (unikająco-pasywna ścieżka). Kiedy mają możliwość popełnienia przestępstwa, wykorzystują pasywne strategie, na przykład takie, jak rozproszenie uwagi, aby ten cel osiągnąć. Druga grupa przestępców, których celem jest *unikanie*, również chce powstrzymać się od przestępczości, mimo tego aktywnie wdrażając strategie, aby ten cel osiągnąć (unikająco-aktywna ścieżka). Ta ścieżka to ścieżka niewłaściwej samoregulacji (*misregulation*), na której wdrażane strategie są nieskuteczne w osiągnięciu celu uniknięcia przestępstwa i mogą w rzeczywistości przynieść efekt zwiększenia ryzyka. Dwie ścieżki zorientowane na *dążenie* obejmują także dwa warianty: automatyczny (*approach-automatic*), w którym jednostki nie chcą powstrzymać się od przestępstwa i reagują stosunkowo automatycznie na sytuacyjne sygnały poprzez dobrze zakorzenione scenariusze oraz wariant bezpośredni (*approach-explicit*), w którym samoregulacja jest nienaruszona, a jednostki aktywnie wdrażają strategie w celu popełnienia przestępstwa²⁰.

Poniżej została przedstawiona krótka charakterystyka wszystkich dziesięciu faz zmodyfikowanego Samoregulacyjnego Modelu Zapobiegania Nawrotom (SRM-R)²¹.

Pierwsza faza tworząca SRM-R jest nowa względem pierwotnej wersji modelu. Została dodana w celu uwzględnienia czynników kontekstowych i predyspozycyjnych. Wynikało to ze skonstatowania faktu, iż w przypadku niektórych osób wystąpienie pewnej sytuacji życiowej (patrz poniżej) wyzwala progresję ku przestępstwu, podczas gdy u innych jednostek to samo

²⁰ P.M. Yates, T. Ward, *Good Lives, Self-Regulation, and Risk Management: An Integrated Model of Sexual Offender Assessment and Treatment*, Sexual Abuse in Australia and New Zealand, 2008, 1(1), s. 7.

²¹ Charakterystyka poszczególnych faz SMR-R została opracowana na podstawie: T. Ward, S.M. Hudson, *A self-regulation model* oraz P.M. Yates, T. Ward, *Good Lives, Self-Regulation, and Risk Management*, s. 3-20.

zdarzenie nie ma takiego skutku²². Różnica pomiędzy tymi osobami wynika z odmienności w ich dotychczasowym rozwoju oraz czynników psychologicznych, społecznych, biologicznych i innych. Czynniki kontekstowe będą wpływać na sposób, w jaki jednostki reagują w trakcie progresji przestępstwa, a zatem zapewnią one wartościowe informacje dla zrozumienia różnych ścieżek przestępczości wybieranych przez poszczególnych przestępców. Wskazuje to na znaczenie i zrozumienie czynników predysponujących do przestępstwa, które były nieobecne w oryginalnym SRM. Kolejna faza odnosi się do wystąpienia wspomnianych wcześniej wydarzeń życiowych. Owym zdarzeniem może być zarówno drobne nieporozumienie z partnerem lub współpracownikiem, jak i ważne życiowe przejście/przeżycie, takie jak rozpad związku lub śmierć bliskiej osoby. Jednostka wartościuje je i ocenia relatywnie, automatycznie na podstawie doświadczeń, schematów poznawczych, ukrytych teorii, celów i kontekstów interpersonalnych, w których występuje to zdarzenie. Cele mogą być specyficzne dla danej sytuacji lub bardziej abstrakcyjne, związane z samooceną osoby i poglądami na świat. Funkcją tego procesu jest kierowanie zachowaniem, kognicją i afektem w reagowaniu na zdarzenia życiowe. W oryginalnym SRM wystąpienie zdarzenia życiowego było uważane za wyzwalacz chęci do przestępczego zachowania, szczególnie wśród osób próbujących pozostać „abstynentami”. Po rekonstrukcji modelu zgodnie z założeniami GLM, wydarzenie życiowe może wywołać chęć osiągnięcia dóbr podstawowych i ważnych celów, które niekoniecznie są związane z przestępczością i mogą sugerować błędy oraz problemy w planie dobrego życia jednostki. A więc, wystąpienie wydarzenia życiowego, które wyzwała progresję przestępstwa jest postrzegane ze znacznie szerszej perspektywy, a nie skupia się wyłącznie na bezpośrednich ścieżkach do przestępczości i może wywołać cele inne niż te związane z przestępczością. Zatem, w SRM-R życiowe zdarzenie wyzwalające może wywołać różne stany, jak: (1) dążenie do zdobycia lub odzyskania konkretnego dobra pierwotnego lub innego pozytywnego celu; (2) chęć przywrócenia równowagi; (3) identyfikacja wad w planie dobrego życia i chęć usunięcia tych skaz i/lub (4) chęć popełnienia przestępstwa. Wystąpienie zdarzenia życiowego może wywołać w fazie trzeciej SRM-R pragnienia skutkujące aktywnością przestępczą, jak i taką, która nie jest z natury dewiacyjna. Ponadto, pragnienie wywołane przez zdarzenia życiowe może być w rzeczywistości odpowiednim pragnieniem, jak w tych przypadkach, w których jednostki zmierzają do uzyskania

---

²² Spostrzeżenie to wyraźnie nawiązuje do ustaleń zwolenników perspektywy narracyjnej w procesie odchodzenia od przestępczości, którzy twierdzą, że nie tyle same wydarzenia czy ich kumulacja, co ich interpretacja ma znaczenie, a to wskazuje na wagę czynników wewnętrznych. Szerzej na ten temat zob.: M. Muskała, *Odstąpienie od przestępczości*, s. 159 i n. oraz autorzy tam cytowani.

dóbr pierwotnych lub innych stanów w reakcji na zdarzenie życiowe. Oznacza to, że zdarzenie życiowe może wyzwolić chęć odzyskania takich stanów, jak autonomia, relacje lub bliskości, a tym samym przywrócenia równowagi w planie dobrego życia. W tych przypadkach pragnienie zachowania przestępczego wyłania się później w progresji przestępstwa. Cele wykreowane w kolejnej fazie są wyraźnie powiązane z pragnieniami wyzwalanymi podczas poprzedniej fazy, tak odnośnie przestępczego zachowania wynikającego z chęci takiego działania, jak i osiągnięcia pożądanego skutku. Zatem, na tym etapie w progresji przestępstwa cele mogą być zorientowane zarówno na osiągnięcie dóbr pierwotnych lub innych pożądaných stanów lub mieć przestępczą specyfikę²³. Koncepcja *dążności i unikania* (o której poniżej) celów jest w tej fazie poszerzona. Oryginalny SRM konceptualizował te cele jako chęć powstrzymania się od przestępstwa (cele unikania) lub szukania możliwości przestępstwa (cele *dążności*). W SRM-R te cele związane z przestępczością pozostają, jednak jednostki na tym etapie mogą również ustanowić prospołeczne lub nie-przestępcze cele *dążności*. Na przykład, osoby posiadające cele unikania w odniesieniu do przestępstwa mogą równocześnie posiadać cele *dążności* w odniesieniu do innych stanów lub poszukiwanych dóbr. Oznacza to, że jednostki chcące uniknąć działania pod wpływem pragnień związanych z przestępczością mogą w tym samym czasie starać się osiągnąć konkretny stan bycia, który nie jest z natury przestępczy. Podobnie jak w pierwotnym SRM, cele *unikania* w odniesieniu do przestępstwa są na ogół związane z negatywnymi stanami emocjonalnymi, natomiast cele *dążności* w odniesieniu zarówno do przestępstwa, jak i nie-przestępcze mogą wiązać się tak z pozytywnymi, jak i negatywnymi stanami emocjonalnymi, w zależności od jednostki i tego co chce ona osiągnąć. W kolejnym etapie dochodzi do wyboru strategii osiągnięcia celu ustanowionego w poprzedniej fazie progresji przestępstwa. W SMR-R wybór strategii przebiega według tych samych procesów, co w SMR i w połączeniu z celami związanymi z przestępstwem tworzy cztery ścieżki samoregulacji prowadzące do przestępstwa (unikająco-pasywna, unikająco-aktywna, automatycznej *dążności*, bezpośredniej *dążności*). Ścieżki te są specyficzne dla procesu przestępstwa, choć mogą również odzwierciedlać ogólne style samoregulacji danej jednostki. Ludzie zwykle po-

²³ Jako przykład, dla osoby, u której wydarzenie życiowe wywołało chęć zdobycia pierwotnego dobra relacji, cele wytyczone na tym etapie będą bezpośrednio służyły zdobyciu tego dobra (np. przywrócenie relacji - wtórne dobro), chociaż ostatecznie skutkuje to zachowaniem, które prowadzi do popełnienia przestępstwa o charakterze seksualnym. U niektórych osób, np. tych z pośrednią drogą do przestępstwa, wytyczenie celów specyficznych dla przestępstwa pojawia się później w progresji przestępstwa. Z drugiej strony, u osób, dla których zdarzenie życiowe wywołało pragnienie przestępcze lub dewiacyjne, cele wytyczone na tym etapie będą związane z przestępstwem, a droga do przestępstwa może być z większym prawdopodobieństwem drogą bezpośrednią.

siadają podobne style samoregulacji w różnych dziedzinach życia, zwłaszcza przestępcy idący ścieżką *dążności*. Ponadto, autorzy SRM-R twierdzą, że osoby stosujące ścieżki *unikające* są bardziej pro-społeczni w innych dziedzinach życia niż przestępcy stosujący ścieżki *dążności*, popierając to wynikami licznych badań, wskazujących, iż osoby takie mają mniej wcześniejszych wyroków skazujących, wykazują mniejszą ogólną przestępczość, a co za tym idzie – charakteryzuje ich niższy poziom ryzyka²⁴. Taka, zaproponowana przez T. Warda i S.M. Hudsona, rekonstrukcja fazy ukazuje zatem, że jednostki mogą starać się zdobyć wiele dóbr poprzez przestępstwo, bądź oddzielnie bądź jednocześnie, i mogą to zrobić bezpośrednio lub pośrednio. Ponadto, mogą one starać się osiągnąć pożądaną stan, wybierając jednocześnie strategię zorientowaną na uniknięcie przestępstwa (niepożądaną stan) i osiągnięcie dobra pierwotnego (pożądaną stan). Twierdzi się, że przestępcy z mniej rozbudowaną przeszłością kryminalną są w stanie zarządzać tymi obszarami życia względnie dobrze, w wyniku posiadania większych możliwości zdobycia dóbr w nie-przestępczy sposób. Wreszcie, jeżeli jednostka nie wytyczyła jeszcze celów związanych z przestępstwem, ale wytyczyła cel niezwiązany z przestępstwem, strategię wybrane na tym etapie będą służyły temu celowi, a konkretny przestępczy cel zostanie ustanowiony w dalszej progresji przestępstwa. W kolejnej – szóstej już fazie mowa jest o możliwości osiągnięcia celów i strategii ustanowionych w fazach wcześniejszych. Faza ta odnosi się do możliwości osiągnięcia przez jednostkę celów *dążności* lub celów *unikania*, zarówno w odniesieniu do przestępstwa, jak i w kontekście zdobycia dóbr pierwotnych lub innych poświadanych (nie-przestępczych) stanów. Jeśli chodzi o stany afektywne związane z tą fazą, to u jednostek z celami uniknięcia przestępstwa możliwość popełnienia takiego czynu oznacza porażkę w osiągnięciu celów i kontrolowaniu czy hamowaniu zachowania oraz jest głównie związana z negatywnymi stanami emocjonalnymi, a także może spowodować konflikt celu. U osób posiadających cele *dążności* w odniesieniu do przestępstwa okazja sygnalizuje sukces i jest głównie związana z pozytywnymi stanami afektywnymi. Jeśli jednostka posiada jednocześnie cele przestępcze, jak i prospołeczne, afekt może być różnorodny. Konstrukcja kolejnej fazy jest nieco udoskonalona w porównaniu z pierwotną wersją. Po pierwsze, jak w oryginalnym modelu, wystąpienie okazji osiągnięcia celu (faza 6) sygnalizuje porażkę w uniknięciu przestępstwa wśród osób podążających ścieżką *unikania* oraz sukces w osiągnięciu celów wśród osób podążających ścieżką *dążności*.

²⁴ Por. P.M. Yates, D.A. Kingston, *Pathways to sexual offending: Relationship to static and dynamic risk among treated sexual offenders*, *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 2006, 18(3), s. 259-270; J.A. Bickley, A.R. Beech, *Implications for treatment of sexual offenders of the Ward and Hudson model of relapse*, *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 2003, 15(2), s. 121-134.

Ponadto, jak wskazano powyżej, SRM-R uwzględnia również plany i strategie, których efektem jest osiągnięcie dóbr pierwotnych. W związku z tym Autorzy modelu twierdzą, że okazja osiągnięcia celów (faza 6) informuje jednostkę, że te dobra pierwotne są osiągalne i może zatem sygnalizować sukces, niezależnie od ścieżki samoregulacji. Oznacza to, że działania z tej fazy mogą nadal stanowić próby osiągnięcia dóbr pierwotnych lub prospołecznego celu, który stał się dostępny w poprzedniej fazie. Działania na tym etapie progresji przestępstwa mogą nie reprezentować zachowań związanych z przestępstwem *per se*, chociaż docelowo prowadzą do zwiększenia ryzyka dokonania czynu zabronionego. W SRM-R stan ten jest w związku z tym traktowany jako istniejący albo niezależnie od przed-przestępczych zachowań, albo współistniejący obok tych zachowań. W ten sposób osoba może jednocześnie porzucić cele uniknięcia przestępstwa, jak również zaangażować się w zachowania takie, aby zdobyć dobra pierwotne; może zrezygnować ze starania się o dobro pierwotne i angażować się wyłącznie w zachowania przestępcze; lub może starać się zdobyć dobro pierwotne poprzez przestępstwo. Jednostki, które jeszcze nie ustanowiły celu związanego z przestępstwem, czynią to na tym etapie w wyniku braku zdolności czy zasobów do zdobycia nie-przestępczych celów lub dóbr poprzez nie-przestępcze środki. Faza ósma obejmuje wzajemne relacje pomiędzy celami związanymi z przestępstwem a nie-przestępczymi celami życiowymi. Oznacza to, że zgodnie z hipotezą jednostka popełnia przestępstwo w wyniku niepowodzenia w osiągnięciu celów unikania (ścieżki *unikania*) lub sukcesu w osiągnięciu celów związanych z przestępstwem (ścieżki *dążności*), jak również w wyniku sukcesu lub niepowodzenia w zdobyciu pierwotnych dóbr i prospołecznych celów. Jak wskazano powyżej, popełnienie przestępstwa może stanowić środki, za pomocą których osiągnane są pierwotne i inne dobra oraz cele prospołeczne przez osoby, które nie są zdolne do zdobycia tych dóbr i celów w nie-przestępczy sposób oraz tych, które są predysponowane przez różne czynniki do zdobycia tych dóbr i celów poprzez przestępczość. W SRM-R kolejna faza, określana jako ewaluacja po przestępstwie, w porównaniu z oryginalnym SRM jest udoskonalona i lepiej odzwierciedla jej charakter tymczasowy, jako okresu bezpośrednio po popełnieniu przestępstwa oraz wzmocnienie dla zachowania, które występuje w tej fazie. P.M. Yates, T. Ward twierdzą, że poza afektywnymi reakcjami i oceną, które są negatywne lub pozytywne na podstawie przestępczej ścieżki wybranej przez przestępcę, wzmocnienie zachowania występuje jako funkcja gratyfikacji uzyskanej albo poprzez pozytywne wzmocnienie (np. seksualna gratyfikacja, osiągnięcie intymnej relacji przy dokonaniu przestępstwa seksualnego) lub negatywne wzmocnienie (np. usunięcie negatywnego wpływu). Wzmocnienie to służy z konieczności utrwaleniu przestępczego zachowania jako środka, poprzez który osiągnięte zostają cele, niezależnie od drogi. W SRM-R

ta faza rozwoju przestępstwa zawiera również ewaluację zachowania w odniesieniu do realizacji planu dobrego życia w uzupełnieniu do ewaluacji przestępczego zachowania. Zatem, jednostki, które z powodzeniem uzyskały dobra pierwotne, niezależnie od doświadczenia sukcesu lub niepowodzenia w odniesieniu do przestępstwa, również doświadczają wzmocnienia za przestępstwo jako środek do uzyskania dobrego życia i innych nie-przestępczych celów. W ostatniej fazie Samoregulacyjnego Modelu Zapobiegania Nawrotom jednostki wykorzystują doświadczenie przestępstwa, aby opracować, udoskonalić i sformułować przyszłe zamiary i oczekiwania związane z przestępczością oraz ugruntować lub zmienić swoje postawy dotyczące akceptowalności przestępstwa. Według założenia, jednostki z celami *unikania* wzmocniają kontrolę i mogą postanowić, że nie będą w przyszłości popełniały przestępstw, ale brakuje im niezbędnych warunków wewnętrznych i zewnętrznych oraz zdolności aby osiągnąć ten cel; natomiast, osoby z celem *dążności* wyciągają wnioski z przestępstwa, jak udoskonalić strategie, aby te cele osiągnąć. Poprzez procesy wzmocnienia pojawiające się w fazie poprzedniej, w przypadku wszystkich jednostek takie behawioralne scenariusze są wzmocniane poprzez proces przestępstwa i wpływają na przyszłe zachowanie. Różnica pomiędzy ścieżkami polega na ocenie zachowania jako pozytywnego lub negatywnego (sukces w porównaniu z niepowodzeniem) w osiągnięciu początkowego celu związanego z przestępstwem. Osoby na ścieżce *unikania* będą doświadczać dysonansu poznawczego pomiędzy swoim zachowaniem a celami oraz, jeśli cel unikania jest utrzymany na tym etapie, mogą wnieść atrybucje, które tym samym pozwolą im na zmianę zachowania i powstrzymania się od przestępczości w przyszłości. Osoby na ścieżce *dążności* nie będą doświadczać dysonansu poznawczego (ponieważ nie ma rozbieżności pomiędzy celami a zachowaniem) i tłumaczyć swoje zachowanie w sposób, który zwalnia je od odpowiedzialności (np. poprzez obwinianie ofiary). Ponadto, zakłada się w SRM-R, że jednostka formułuje plany na przyszłość, intencje i oczekiwania nie tylko w odniesieniu do przestępstwa, ale również w odniesieniu do osiągnięcia planu dobrego życia. Podobnie jak w przypadku przestępstwa, jednostki mogą stwierdzić, że brakuje im wymaganych zdolności i możliwości do wdrożenia planu i plan mogą dostosować w taki sposób, aby zrezygnować z określonych elementów lub celów. Alternatywnie jednostki mogą stwierdzić, że udało się im osiągnąć poszukiwany element planu (tj. cel dobrego życia), a tym samym, w połączeniu ze wzmocnieniem zachowania, formułują zamiary, które obejmują doświadczenie przestępcze jako środek służący uzyskaniu tego konkretnego dobra pierwotnego. W tym przypadku jednostka może dokonać korekty w planie dobrego życia i w zachowaniu, która obejmuje doświadczenie przestępstwa jako środek, za pomocą którego można uzyskać dobra pierwotne i zrealizować plan.

Zakończenie

W zaprezentowanym wielościeżkowym modelu procesu zapobiegania nawrotom (Samoregulacyjny Model Zapobiegania Nawrotom – *Self-Regulation Model of Relapse Prevention* – SMR), opracowanym przez T. Warda i S.M. Hudsona, można doszukać się wielu intelektualnych inspiracji, którymi pożytkowali się Autorzy. Jak sami podkreślają, najszerszą ramę teoretyczną stanowi psychologia pozytywna i koncentrowanie się na budowaniu silnych stron, odwoływanie się do potencjałów, co na gruncie koncepcji oddziaływań resocjalizacyjnych umiejscawia rozważania w obrębie Modelu Dobrego Życia T. Warda. Jednakże, w rozważaniach Autorów SMR można odnaleźć też inne inspiracje. Wyraźnie w prezentowanym modelu widoczne są odniesienia do dorobku L. Festingera i jego teorii dysonansu poznawczego²⁵ (w zasadzie cała ścieżka *unikania* oparta jest na idei dysonansu poznawczego). Niemniej jednak, na plan pierwszy wysuwają się rozważania odnośnie motywacji do zmiany z transteoretycznym modelem zmiany (*transtheoretical model of change*) autorstwa J.O. Prochaski i C.C. DiClemento na czele²⁶, dla których nawroty są czymś normalnym, ponieważ wiele osób przechodzi cyklami przez różne stadia więcej niż raz, zanim osiągnie stabilną zmianę.

W kontekście zaprezentowanego modelu, w innym świetle można spojrzeć na podstawowe pytania dotyczące przestępczości, odchodzenia i powrotu do niej. Czym są nawroty w przypadku osób, których zachowaniem problemowym jest naruszanie porządku prawnego? Niczym innym jak tym, co można – bez wdawania się w precyzyjne, prawnicze dywagacje – określić mianem recydywy. Zatem, tym co budzi silne, negatywne emocje, tym co nastęrcza nie lada kłopotów praktykom i teoretykom oddziaływań resocjalizacyjnych, ale i „konstruktorom” polityki kryminalnej, a także tym co budzi lęk w społeczeństwie. Tylko czy zasadnie? Może to zjawisko, powrotu na drogę przestępstwa, nie powinno, nie musi wywoływać takich emocji? Nie tylko dlatego, że, jak zauważa T. Szymanowski, problem recydywy, bardziej niż groźny ze względu na rodzaj czy ciężar popełnianych czynów, jest dokuczliwy poprzez swą wielokrotność, duże koszty oraz pozostawianie „na marginesie życia społecznego i tym samym nieuczestniczenia poprzednio karanych w życiu społecznym”²⁷. Także dlatego, że „jest w pewnym sensie naturalnym przejawem egzystencji społeczeństwa, podobnie jak cała przestępczość”²⁸.

²⁵ L. Festinger, *Teoria dysonansu poznawczego*, Warszawa 2007.

²⁶ J.O. Prochaska, J.C. Norcross, C.C. DiClemente, *Zmiana na dobre, rewolucyjny program zmiany w sześciu stadiach, który pozwoli ci przewyciężyć złe nawyki i nada twojemu życiu właściwy kierunek*, Warszawa 2008.

²⁷ T. Szymanowski, *Recydywa w Polsce. Zagadnienia prawa karnego, kryminologii i polityki karnej*, Warszawa 2010, s. 18.

²⁸ Tamże, s. 17.

Powinno to znaleźć swoje odzwierciedlenie w koncepcjach oddziaływań resocjalizacyjnych, jak i w polityce kryminalnej. Począwszy od procesu diagnozowania, czym w konkretnym przypadku jest powrót na drogę przestępstwa, na jakim etapie się znajduje. W procesie oddziaływań raczej zapobiegając, a nie tylko reagując na pojawiające się nawroty. Zatem, „aplikacja” Samoregulacyjnego Modelu Zapobiegania Nawrotom winna znaleźć swoje odzwierciedlenie także w polityce karnej i wynikających z niej regulacjach prawnych, określając funkcje i zadania pracowników szeroko rozumianego systemu oddziaływań resocjalizacyjnych.

BIBLIOGRAFIA

- Bickley J.A., Beech A.R., *Implications for treatment of sexual offenders of the Ward and Hudson model of relapse*, *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 2003, 15(2).
- Connors G.J., DiClemente C.C., Velasquez M.M., Donovan D.M., *Etapy zmiany w terapii uzależnień. Wybór i planowanie interwencji*, Kraków 2015.
- Festinger L., *Teoria dysonansu poznawczego*, Warszawa 2007.
- Iwińska K., *Być i działać w społeczeństwie*, Kraków 2015.
- Keeling J.A., Rose J.L., *Relapse Prevention with Intellectually Disabled Sexual Offenders*, *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 2005, 17(4).
- Laub J.H., Sampson R.J., *Understanding Desistance from Crime*, *Crime and Justice*, 2001, 28.
- Laub J.H., Sampson R.J., *Shared Beginnings, Divergent Lives: Delinquent Boys to Age 70*, Cambridge – Massachusetts – London 2003.
- Marlatt G.A., Gordon J.R., *Determinants of relapse: Implications for the maintenance of behavior change*, [w:] *Behavioral medicine: Changing health lifestyles*, Eds. P.O. Davidson, S.M. Davidson, Elmsford 1980.
- Matza D., *Delinquency and Drift*, New York 1964.
- Muskała M., *Odstąpienie od przestępczości w teorii i praktyce resocjalizacyjnej*, Poznań 2016.
- Parvis M., Ward T., Willis G., *The Good Lives Model in Practice: Offence Pathways and Case Management*, *European Journal of Probation*, 2011, 3(2).
- Piquero A.R., Moffitt T.E., *Explaining the Facts of Crime: How the Developmental Taxonomy Replies to Farrington's Invitation*, [w:] *Integrated Developmental and Life-Course Theories of Offending*, Ed. D.P. Farrington, New Brunswick 2005.
- Pithers W.D., Marques J.K., Gibat C.C., Marlatt G.A., *Relapse prevention with sexual aggressives: A self-control model of treatment and maintenance change*, [w:] *The sexual aggressor: Current perspectives on treatment*, Eds. J.G. Greer, I.R. Stuart, New York 1983.
- Prescott D.S., *Terapia osób, których zachowania seksualne krzywdzą innych. Motywacja, ustalanie celów, model dobrego życia*, [w:] *Dialog Motywujący. Praca z osobami uzależnionymi behawioralnie*, red. J.M. Jaraczewska, M. Adamczyk-Zientara, Warszawa 2015.
- Prochaska J.O., Norcross J.C., DiClemente C.C., *Zmiana na dobre, rewolucyjny program zmiany w sześciu stadiach, który pozwoli ci przezwyciężyć złe nawyki i nada twojemu życiu właściwy kierunek*, Warszawa 2008.
- Szymanowski T., *Recydywa w Polsce. Zagadnienia prawa karnego, kryminologii i polityki karnej*, Warszawa 2010.
- Ward T., Hudson S.M., *A self-regulation model of relapse prevention*, [w:] *Remaking relapse prevention with sex offenders*, Eds. D.R. Laws, S.M. Hudson, T. Ward, Thousand Oaks 2000.

- Ward T., Gannon T.A., *Rehabilitation, etiology, and self-regulation: The comprehensive good lives model of treatment for sexual offenders*, *Aggression and Violent Behavior*, 2006, 11(1).
- Ward T., Maruna S., *Rehabilitation: Beyond the Risk Paradigm*, London 2007.
- Ward T., Yates P.M., Willis G.M., *The Good Lives Model and the Risk Need Responsivity Model: A Critical Response to Andrews, Bonta, and Wormith (2011)*, *Criminal Justice and Behavior*, 2012, 39(1).
- Wojnar M., Ślufarska A., Jakubczyk A., *Nawroty w uzależnieniu od alkoholu, część 1 – Definicje i modele*, *Alkoholizm i Narkomania*, 2006, 19, 4.
- Wysocka E., *Diagnoza pozytywna w resocjalizacji. Model teoretyczny i metodologiczny*, Katowice 2015.
- Yates P.M., Kingston D.A., *Pathways to sexual offending: Relationship to static and dynamic risk among treated sexual offenders*, *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 2006, 18(3).
- Yates P.M., Ward T., *Good Lives, Self-Regulation, and Risk Management: An Integrated Model of Sexual Offender Assessment and Treatment*, *Sexual Abuse in Australia and New Zealand*, 2008, 1(1).